

73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi

Kadir GÖMBEYAZ

Araş. Gör., U. Ü. İlâhiyat Fakültesi

Özet

Bu makale, Yahudiler'in 71, Hıristiyanlar'ın 72, Müslümanlar'ın 73 fırkaya ayrılacağını ve bu fırkalardan yalnızca birinin kurtulup, diğerlerinin Cehennem'e gideceğini haber veren "73 fırka hadisi"nin zihinde uyandırdığı bir takım problemleri ele almakta; bunun yanında hadisin, mezhepler tarihi eserlerinin gerek biçim gerekse de muhtevası ile yazarlarının zihniyetleri üzerindeki etkilerini irdelerken, bu eserlerin yazarlarının söz konusu hadis karşısındaki tavırlarını gruplandırarak incelemektedir.

Abstract

The Influence of the 73 Sects Hadith on the Classification of Theological Sects in Islamic Heresiographical Literature

This article deals with the questions that would be arisen in one's mind about the implication of the "73 sects hadith" which states that Muslims will be separated into 73 sects, when Jews had 71, and Christians had 72 sects and that only one of them will be saved whereas the others will go to the Hell. It examines, too, the influence of the hadith on Islamic heresiographical works as to both their content and form, and on thinking of writers of these works. In addition, the attitudes of these writers towards the hadith is described by placing them in categories.

Anahtar Kelimeler: 73 Fırka, Makâlât Geleneği, Fırka-i Nâciye

Key Words : 73 Sects, Islamic Heresiography, Saved Sect

Giriş

İslâm ümmetinin 73 fırkaya ayrılacağını, bunlardan yalnızca birinin kurtulacağını beyan eden ve *73 fırka hadisi* olarak meşhur olan hadis, İslâm düşünce tarihinde bir mezhep müntesibinin, İslâm toplumu içerisindeki diğer mezhebe bakışını belirleyen ve onlarla gireceği ilişkiyi şekillendiren bir etkiye sahip olmuştur.

Farklı rivayet şekilleri bulunmakla birlikte,¹ bu hadisin en meşhur rivayet şekli şöyledir:

“Yahudiler 71 fırkaya ayrıldılar. Birisi Cennet’te, 70’i Cehennem’dedir. Hıristiyanlar 72 fırkaya bölündüler. 71’i Cehennem’de, birisi Cennet’tedir. Muhammed’in nefsi kudret elinde olan Allah’a yemin ederim ki, şüphesiz benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır. Birisi Cennet’te, 72’si Cehennem’de olacaktır. Denildi ki: Ey Allah’ın Resulü! Onlar kimlerdir?”

¹ Mevlüt Özler, 73 fırka ile ilgili hadisleri, farklı rivayet şekillerini dikkate alarak 4 gruba ayırır:

1. Ümmetin sadece kaç fırkaya ayrılacağını haber veren rivayetler (Tirmizî, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Nisâbüri, Beyhakî, İbn Hibbân), **2.** Bir fırkanın Cennette, diğerlerinin Nârda olacağını ifade eden rivayetler (Dârimî, Ahmed b. Hanbel), **3.** Cennette olacak fırkanın belirleyici kimliğini açıklayan rivayetler (Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Tirmizî, Ahmed b. Hanbel, Nisâbüri), **4.** Tüm fırkaların Cennette, sadece birinin Nârda olacağını bildiren rivayetler (Aclûni, Suyûtî, Aliyyü’l-Kârî, İbn Arrâk). Bu rivayetler için bkz. Özler, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, Nün Yay. İstanbul 1996, ss. 21-28.

Ahmet Keleş ise, 73 fırka hadislerini 5 grupta değerlendirir. Buna göre, **1.** Ümmetin çeşitli fırkalara ayrılacağını haber veren rivayetler, **2.** Hangi fırkanın Cennetlik veya cehennemlik olduğunu bildiren rivayetler, **3.** Cennete girecek fırkayı tavsif eden rivayetler, **4.** Cehenneme girecek fırkayı bildiren rivayetler, **5.** Cemaate tabi olmayı ifade eden rivayetler. Ayrıntıları için bkz. Keleş, Ahmet, “73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme”, *Marife (Ehl-i Sünnet Özel Sayısı)*, yıl: 5, sy. 3, Konya, Kış 2005, ss. 25-45.

73 fırka hadisiyle ilgili rivayet şekillerinin hiçbiri, Buhârî, Müslim ve Nesâi’de yer almamaktadır.

73 Fırka hadislerinin çeşitli versiyonları ve râvi incelemeleri hususunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Aclûni, İsmail b. Muhammed, *Keşfü’l-Hafâ*, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, I-II, 3. bsk., Beyrut 1351-2/1932, I/149-151; Eren, Abdullah, *İftirak Hadislerinin Tahric, Tahkik ve Yorumu*, (basılmamış yüksek lisans tezi), (dan. Akif Köten), UÜSBE, Bursa 1998; Ayrıca bkz. Dalkıran, Sayın, “Yetmişüç Fırka Hadisi ve Düşündürdükleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, c. 1, sy. 1, Ankara, Kasım 1997, ss. 97-116.

Buyurdu ki: Cemaattir.”²

Diğer bir rivayette de kurtuluşa eren fırka, “*Benim ve ashabımın üzerinde bulunduğu yolda olanlar*” şeklinde ifade edilir.³

Hadis üzerinde düşünüldüğünde, zihinde bir takım sorular uyanmaktadır. Mesela, bu hadisteki 73 sayısı ne anlam ifade etmektedir? Hakikate tekabül eden bir sayıya mı işaret etmekte yoksa çokluktan kinâye olarak mı kullanılmaktadır? Ayrıca bu sayı ana fırkaların sayısı mıdır? Eğer böyleyse hiçbir müellif, ana fırkaların sayısını 10-12’den yukarı çıkaramamıştır. Tâli kollarıyla birlikte ana fırkalar kastedilmişse, bu takdirde 73 sayısı rahatlıkla aşılabilir. Öte yandan fırka kabul edilmenin kriteri ne olacaktır ve bu 73 firkanın kimliğini kim ve nasıl tespit edecektir? Şayet 73 sayısı çokluktan kinâye olarak kullanılmış ise, bu durumda Yahudilerin 71, Hıristiyanların 72, Müslümanların 73 fırkaya ayrılmaları ne anlama gelmektedir?

Yahudiler 71, Hıristiyanlar 72 fırkaya ayrılmış iken, İslâm fırkalarının 73 ve dolayısıyla onlardan bir fazla oluşunun sebebi hususunda,⁴ Hz. Peygamber’in bununla, İslâmiyet’in Yahudilik ve Hıristiyanlık’a nispetle daha çok meziyetlere sahip olduğunu ifade etmek⁵ ve üç din arasında bir mukayesede bulunup nispet tesis etmek istediği,⁶ bu fazlalığın İslâm Dini’nin özelliği ve Müslümanlara tanınmış olan düşünce hürriyetinde aranması gerektiği dile getirilmiştir.⁷ Ancak kurtuluşa eren firkanın bir tane olup geriye kalanların hepsinin cehennemlik olmasını, İslâm’ın tanıdığı düşünce hürriyeti ile açıklamak pek tutarlı görünmemektedir. Şayet bu,

² İbn Mâce, Fiten, 17.

³ Tirmizî, İmân, 18.

⁴ Watt, 73 Fırka hadisinin önemine ve problematik karakterine ilk dikkat çekenin Ignaz Goldziher olduğunu belirtir. (Watt, W. Montgomery, *The Formative Period of Islamic Thought*, Oneworld Publication, England 2002, s. 2).

⁵ Goldziher, İslâm’ı yüceltmek için Yahudiliğin 71 ve Hıristiyanlığın 72’sine karşın İslâm’ın 73 *hasleti* (virtue) olduğunu bildiren bir hadisin bulunduğunu, ancak yanlış anlaşıldığını, hadisteki 73 hasletin 73 fırkaya dönüştürülerek bu yanlışın tek tek 73 fırka sıralayan bir anlayışa zemin hazırladığını söyler. (Goldziher, Ignaz, *Introduction to Islamic Theology and Law*, (çev. Andras and Ruth Hamori), Princeton Univ. Press, Princeton 1981, s. 167). Watt, Goldziher’in, bu hadisin Hz. Peygamber’in “*iman 70 küsur şubeye sahiptir*” şeklinde söylediği başka bir hadisten çıkarılmış olduğunu ileri sürdüğünü belirterek, bu iddiasında onu haklı bulmaktadır. (*The Formative Period*, s. 2).

⁶ Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmi Giriş*, Damla Yayınevi, İlaveli 5. Baskı, İstanbul 1996, s. 164.

⁷ Fiğlalı, Ethem Ruhi, “Çevirenin Önsözü”, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark beyne’l-fırak)*, TDV Yay., Ankara 1991, s. XXV.

düşünce hürriyetinin sonucu ise, neden bu fikir sahiplerinden sadece bir tanesi Cennet'e gitmeyi hak edip diğerleri Cehennem'e gitmektedir.⁸ Nitekim Watt da, "Kendi dinî grubunun meziyetleri ile övünen bir Müslüman anlaşılabilir ama mezheplerin çokluğu hiç de övünülecek bir şey değildir. Yetmiş üç fırka hakkındaki bu hadis, nasıl olup da Müslümanlar arasında kabul edilegelmiştir? Belki de aşırı derecede mutaassıp bir grup, diğer yetmiş iki fırka Cehennem'e giderken kendilerinin kurtuluşa eren fırkaya mensup olduklarını iddia etmekle mutlu olmuştur" diyerek bu hususa dikkat çekmektedir.⁹ Nitekim bu hadis, kendisini hadiste bildirilen fırka-i nâciye olarak gören fırka müntesipleri tarafından haklılıklarını meşrulaştırma ve kendisi dışındaki diğer fırkaları da cehennemlik ve Ehl-i Bid'at olarak damgalayarak marjinalleştirme vasıtası olarak kullanılmıştır.¹⁰

Ümmetin 73 fırkaya ayrılıp 72'sinin Cehennem'e, sadece birinin Cennet'e gideceğine dair rivayetler ile 'Kaderiyye'nin ümmetin mecûsileri'¹¹ olduğu, 'Hâricilerin okun yaydan çıktığı gibi dinden çıktıkları'¹² şeklindeki Hz. Peygamber'e nispet edilen rivayetler, ortaya "tekfîr" problemini çıkarmıştır.¹³ Zira, Hz. Peygamber'in bu derece yerdığı ve Cehennem'e gideceğini haber verdiği bu fırkaların müntesiplerinin iman noktasındaki durumları ne olacaktır? Bu noktada, Şehristânî'nin (548/1153) belirttiği gibi, *ehl-i ehvânın* tekfiri meselesinde, fıkıh usulcülere arasında ihtilaf bulunmakta, mezhepte aşırı ve mutaassıp olan kişiler, muhaliflerini küfre ve dalâlete nispet ederken, müsâmahakâr olanlar ise arayış bulmaya çalışmakta ve tekfiri başvurmamaktadır.¹⁴ Mesela, Eş'arî, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan birbirlerine muhalif fırkaları dışlamak yerine, 'İslâm'ın onları birleştirdiğini ve topladığını' söyleyerek,¹⁵ İslâm dairesi içerisinde kabul etmeyi tercih eder.

⁸ Keleş, *agm*, s. 43.

⁹ Watt, *The Formative Period*, s. 2.

¹⁰ Okumuş, Ejder, "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın Bir Meşrûiyet Aracı Olarak İcat ve İstihdamı", *Marife (Ehl-i Sünnet Özel Sayısı)*, ss. 56-58.

¹¹ Ebû Dâvûd, Sûne, 17; İbn Mâce, Mukaddime, 10.

¹² Buhârî, Fezâilu'l-Kur'an, 36, Menâkıb, 25, Edeb, 95, İstitâbe, 5, Tevhid, 23; Müslim, Zekat, 47; Tirmizî, Fiten, 22; Ebû Dâvûd, Sünne, 31; Nesâî, Tahrim, 26, Zekat, 79; İbn Mâce, Mukaddime, 12.

¹³ Tekfîr meselesi, doğuracağı sonuçlar itibariyle hassas bir konudur. Bunun sınırları âlimden âlime değişse de herkes, tekfîrin işletilebileceği durumların olduğu kanaatindedir. Yerinde tekfîrin lüzumu ile yersiz tekfîrin tehlike ve zararları hakkında bkz. Kılavuz, A. Saim, *İman Küfür Sınırı*, Marifet Yay., 5. bsk., İstanbul 1996, s. 235-239, 245-252.

¹⁴ Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-nihal*, (thk. Emir Ali Mehnâ - Ali Hasan Fâ'ür), Dâru'l-Ma'rife, I-II, Beyrut 1416/1996, I/240.

¹⁵ Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve'htilâfu'l-musallîn*, (thk. Hellmut Ritter), Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1980, s. 2.

Tekfirin hem dünyaya hem ahirete yönelik ciddi sonuçlar doğurduğuna dikkat çeken Gazzâli,¹⁶ tekfir mekanizmasının ancak Peygamber'in getirdiklerini tekzip şartıyla işletilebileceğini,¹⁷ Lâ ilâhe illallah esasına samimi bir şekilde bağlı kaldıkları ve bu esasla tenakuz teşkil eden bir durumda bulunmadıkları müddetçe, yolları ne kadar farklı olursa olsun, Ehl-i İslâm'a dil uzatmaktan ve mezhepleri tekfir etmekten sakınılması gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁸ O, *Faysalu't-tefrika*'da, 73 fırka hadisinin "Ümmetim yetmiş küsur fırkaya ayrılacaktır. Zındıklar hariç hepsi Cennetlidir" şeklindeki rivayeti kullanmayı tercih etmektedir. Ancak o, diğer meşhur rivayetin de farkındadır ve bu iki rivayet şeklini telif etmeye girişir. Ona göre, iki hadis şöyle uzlaştırılabilir: Onlardan bir fırka vardır ki, kesinlikle cehennemlidir ve onların kurtuluş imkânları yoktur. Bunlar *zındıklar*dır. Diğer bir fırka vardır ki, onlar hesaba çekilmeksizin, Cehennem'e hiç uğramadan doğrudan Cennet'e gidecek ve böylece tam anlamıyla kurtulacaklardır. Bu iki fırka arasında kalanlar ya hesaba çekilecek, ya hesap sonrası şefâate uğrayacak, ya da cezası kadar Cehennem'de kalacaktır. Yani, her hâlükârda tam anlamıyla kurtulamayacak, durumları sallantıda olacaktır.¹⁹ Böylece iki hadis uzlaştırılmış olmaktadır.

Eş'arî ve Gazzâli kadar müsâmahakâr görülmeyen Bağdâdî, 'sapık fırkalar' başlığı altında incelediği 72 fırka mensuplarının, bazı bakımlardan İslâm ümmetinden sayılırken, bazı bakımlardan da onlardan sayılmayacağını söyler. Ona göre, bu fırkalara mensup kişiler, Müslüman mezarlığına gömülme, Müslümanlarla savaştıkları takdirde fey ve ganimetten pay alma ve mescitte namaz kılmalarına engel olunmama bakımından İslâm ümmetinden sayılırken, arkalarında namaza durulmaması ve cenaze namazlarının kılınmaması, kestiklerinin helâl olmaması, kendileriyle Sünnî bir kadının veya erkeğin evlenmesinin helâl olmaması gibi hükümlerde İslâm ümmetinden sayılmazlar.²⁰

73 firkadan yalnızca birinin kurtulacağı tarzındaki rivâyetin, dinî meselelere yaklaşımı şekillendirdiğine dair en güzel örnek, Makdisî'nin *Ahsenü't-tekâsim*'inde geçmektedir. O, her içtihat edenin içtihadında isabetli olup olmadığı hususunda bazı fırkaların görüşlerini verdiği bir yerde, Kerrâmiyye'den bir tâife ile Mürchie'den

¹⁶ Gazzâli, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983, s. 155.

¹⁷ Gazzâli, *Faysalu't-tefrika*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1406/1986, s. 120.

¹⁸ Gazzâli, *Faysalu't-tefrika*, s. 134; *el-İktisâd*, s. 157.

¹⁹ Gazzâli, *Faysalu't-tefrika*, s. 145.

²⁰ Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-fırak*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Mektebetü Dâri't-Türâs, Kahire tsz., s. 14.

bir grubun her müçtehidin ister usul (akâid) ister fûrû'da (fıkıh) olsun yaptığı içtihadında isabetli olup, bundan ancak Zenâdika'nın hariç bulunduğu görüşünde olduğunu ve bu görüşleri için, Hz. Peygamber'in 'Ümmetim 73 fırkaya ayrılacaktır. 72'si Cennet'te, birisi Cehennem'de olacaktır' şeklindeki hadisini delil getirdiklerini söyler. Öte yandan diğer fırkaların, içtihadta isabet edenin yalnızca hakka muvafakat eden kişi olup, bunun da tek fırka olduğunu söyleyerek, bunun için de '72'sinin Cehennem'de sadece birisinin Cennet'te' olduğuna dair diğer rivayeti delil getirdiklerini belirtir.²¹

Mezhepler Tarihi Müelliflerinin 73 Fırka Hadisine Bakışı

73 Fırka hadisi, İslâm ümmeti içerisinde ortaya çıkan itikâdî mezhepleri tasnif etmek, onları tanıtmak ve genellikle de yanlışlıklarını göstermek (reddiye) amacıyla kaleme alınan *makâlât* türü eserlerin, özellikle tertibinde, müelliflerce esas alınmıştır. Bu hadis, makâlât yazarlarının, eserlerini yazış amacını, fırka sayısını, fırkalara bakışı ile onlara yaklaşım üslûbunu ve hatta zihniyetini şekillendirmiştir. Birçok makâlât yazarı, bu hadisteki 73 sayısının reel karşılığının var olduğunu gösterebilmek için eserlerini kaleme almış, kendi mezheplerini Cennet'e gidecek kurtulmuş fırka olarak tayin edip helak olacak diğer fırkaların sayısını 72'ye tamamlama çabasıyla değişik usullere başvurmuşlardır. Bu durum da, makâlât yazarlarını oldukça zor durumda bırakmış ve çoğunluğu mezheplerin sayısını bu rakamda dondurmak için aşırı gayretlere düşmüşler ve dolayısıyla bir takım tenâkuzlardan kurtulamamışlardır.²² Ayrıca bu müellifler, 73 fırkayı kendi zamanlarına kadar olan süreçte aramışlar, kendilerinden sonraki zamanlarda da yeni fırkaların ortaya çıkabileceği ihtimalini hesaba katmamışlardır.

73 fırka hadisinin sahih kabul edilmesi, makâlât yazarının diğer fırkalara bakışını ve zihniyetini şekillendirmiştir.²³ Makâlât

²¹ Makdisî, Muhammed b. Ahmed el-Beşşâri, *Ahsenü't-tekâsım fî ma'rifeti'l-ekâlm*, (thk. M. J. De Goeje), 2. bsk., Brill, Leiden 1906, s. 39. Makdisî, ikinci rivayetin daha meşhur, ancak birinci rivayetin isnad yönünden daha sahih olduğunu söyler, fakat herhangi bir isnad zikretmez.

²² 73 fırka hadisinin ortaya çıkardığı problemler hakkında bkz. Watt, *The Formative Period*, ss. 3-5; Fığlalı, "Çevirenin Önsözü", ss. XXIII-XXV; *Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 12. Baskı, İzmir 2004, s. 12; Kutlu, Sönmez, "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Mes'elesi", *İslâmî İlimlerde Metodoloji (Usûl) Mes'elesi Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları*, Ensar Neşriyat, I-II, İstanbul 2005, I/408-411; Büyükkara, Mehmet Ali, "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi İle İlgili Metodolojik Problemler", *age*, I/451-453.

²³ Bu noktada, bu hadisin mi zihniyeti şekillendirdiği, yoksa hâl-i hazırda zihniyetin mi bu hadisi ürettiği hususu tartışılabilir.

geleneği üzerine önemli araştırmaları bulunan Keith Lewinstein'e göre, bu hadis, geleneğe, dinî tarihe şematik bir tarzda yaklaşıma yol açmış, makâlât yazarlarının İslâmî doktrini statik, değişmez ve herhangi bir tarihî değişmeden yoksun olarak algılayışlarını desteklemiştir.²⁴ Ayrıca, Câbirî'ye göre, makâlât yazarı, kendi zamanında diğer fırkalarla giriştiği tartışmalardan yola çıkarak, önceki fırkaları değerlendirmekte; böylece, zamanının ölçülerini geçmişe dayatarak 'ideolojik ve epistemolojik bir emperyalizm' uygulamaktadır. Bunun yanında, bu eserlerde, fırkalara, daha doğuşlarından itibaren fırka olarak bakıldığı ve görüşlerinin gerisindeki siyâsî içerikler ihmal edildiği için zaman ve gelişim ortadan kaldırılarak, okuyucu epistemolojik açıdan 'tarih dışı'na itilmektedir.²⁵

Genel olarak makâlât yazarlarının 73 fırka hadisi karşısında üç farklı tavır sergiledikleri söylenebilir: 73 fırka hadisini sahih sayanlar, sahih görmeyenler ve hadise yer vermeyenler.

I- 73 Fırka Hadisini Sahih Sayanlar

Söz konusu hadisin sahih olduğunu kabul eden makâlât yazarları çoğunluktur. İlgili hadisi esas alan müellif, kendi mezhebini, kurtuluşa eren fırka tayin etmiş; böylece kurtuluşa eren firkanın kimliği, yazardan yazara değişmiştir. Mesela, *fırka-i nâciye*, Ebu'l-Hüseyn el-Malatî, Abdülkâhir el-Bağdâdî, Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyîni, Şehristânî, Fahreddin Râzî, Seksekî, Adududdin el-İcî gibi Sünnî müelliflere göre, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'tir.²⁶ İsmâilî âlim Ebû Hâtim er-Râzî'ye göre de *fırka-i nâciye*, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'tir, ancak bu terim, "Resulullah'ın Sünneti'ne sarılmış, ondan sonra ortaya çıkan bid'atçilerin bid'atlerini terk etmiş ve toplayıcı, hidâyet rehberi bir imâmın etrafında birleşmiş cemaat ehli ile birlikte bulunanlar"²⁷ anlamına gelmektedir. Bir başka İsmâilî müellif Ebû

²⁴ Lewinstein, Keith, *Studies in Islamic Heresiography: The Khawarij in Two Firaq Tradition*, (basılmamış doktora tezi), Princeton University, 1989, s. 4.

²⁵ Câbirî, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, (çev. Vecdi Akyüz), Kitabevi Yay., İstanbul 1997, s. 588.

²⁶ Bu müellifler arasında da, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ten kastedilen, aynı şey değildir. Bağdâdî, Ehl-i Sünnet'i sekiz grup halinde tasnif ederken (Bağdâdî, *el-Fark*, s. 313-318); İcî, fırka-i nâciye'yi, Eş'ariyye ve Selef hadis âlimleri şeklinde belirlemekte (İcî, Adududdin, Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-kelem*, Mektebetü'l-Mütenebbi, Kahire, tsz., s. 429; Seksekî ise, Ashab-ı Hadis'i ve Hanbelileri, Ehl-i Sünnet olarak görmektedir (Seksekî, Abbas b. Mansûr, *el-Burhân fi ma'rifeti akâidi ehli'l-edyân*, (thk. Halil Ahmed İbrahim), Dâru't-Türâsi'l-Arabî, Kahire 1400/1980, s. 20).

²⁷ Râzî, Ebu Hâtim Ahmed b. Hamdan, *Kitâbu'z-Zîne*, (thk. Abdullah Sellûm Sâmerri), (*el-Guliv ve'l-firaku'l-gâliyye fi'l-hadreti'l-İslâmiyye* içinde, s. 225-312), Dâru Vâsıt, Kahire 1982, s. 252

Temmmâm el-Harizmî'ye göre, *fırka-i nâciye*, Ehl-i Bâtın,²⁸ yani İsmâiliyye; İbnü'l-Murtazâ'ya göre Zeydiyye;²⁹ Ebû Abdillâh el-Kalhâtî'ye göre, İbâdiyye³⁰dir.

Mu'tezile'nin önemli simâlarından Kâdı Abdülcebbâr, *fırka-i nâciyeyi* Mu'tezile olarak yorumlamaya ve bunu delillendirmeye girişir. Ona göre, 73 fırka hadislerinde kurtuluşa ereceği söylenen "*el-Cemâ'a*", büyük çoğunluğu değil, sayıları az da olsa hakka isabet edenleri ifade etmektedir. Zira Allah, Kur'an'da birçok âyette azınlığı överken, çoğunluğu zemetmiştir. Ona göre, gerçekten Sünnet'e ve Cemaat'e sarılanlar, Mu'tezile'dir.³¹ Ayrıca o, 73 fırka hadisinin kendi mezhebini destekler mahiyetteki başka bir rivayet şeklini de nakletmektedir. Buna göre,

"Süfyan es-Sevrî, İbnü'z-Zübeyr'den, o, Câbir b. Abdillâh'tan, o da Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şöyle rivayet etmiştir: '*Ümmetim yetmiş küsur fırkaya ayrılacaktır. Onların en iyisi (eberruhâ) ve en takvâlısı (etkâhâ), i'tizâl eden gruptur (el-Fietü'l-Mu'tezile)*'. Bu hadisi rivayet ettikten sonra Süfyan es-Sevrî, ashabına 'Bu isim ile isimlenin. Çünkü siz dalâletten i'tizâl ettiniz' demiş; bunun akabinde ashâbı ona, 'Amr b. 'Ubeyd ve ashâbı bu isimle isimlenmiştir' deyince, bundan sonra bu hadisten hiç söz etmemiş, bilakis '*onlardan tek bir fırka kurtuluşa ermiştir*' demeye başlamıştır."³²

73 fırka hadisini sahih kabul edenler, hadiste geçen 73 sayısının hakikat mi, yoksa mecaz mı ifade ettiği konusunda ayrılırlar:

a- Rivayetdeki 73 Sayısının Hakikate Tekabül Ettiğini Düşünenler

Bu grupta olan müelliflere göre, hadiste geçen 73 sayısı hakikate tekabül etmektedir. Yani, Hz. Peygamber'in beyan ettiği gibi ümmet 73 fırkaya ayrılmıştır. Buna göre müellif, kendi mezhebini kurtuluşa eren fırka olarak kabul ettikten sonra geriye helâk olacak 72 fırkayı belirlemek kalmıştır. Ancak burada müellifin aşmak zorunda olduğu bir engel daha vardır. O da, ana fırkaların sayısının

²⁸ Ebu Temmmâm, *Bâbu's-Şeytân*, (thk. Wilfred Madelung - Paul E. Walker), (*An İsmâilî Heresiography: The 'Bâb al-Shaytân' from Abu Tammâm's Kitâb al-Shajara* içinde), Brill, Leiden 1998, s. 8.

²⁹ İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya, *Kitabu'l-Milel ve'n-nihal*, (thk. Muhammed Cevâd Meşkûr), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1399/1979, s. 29, 36.

³⁰ Kalhâtî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî, *el-Keşf ve'l-beyân*, (thk. Seyyide İsmail Kâşif), I-II, Umman 1980, II/471.

³¹ Kâdı Abdülcebbâr, *Fazlül-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile ve mübâyenetühüm li sâiri'l-muhaliîn*, (thk. Fuad Seyyid), (*Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile* içinde), Tunus 1974, s. 186.

³² Kâdı Abdülcebbâr, *age*, s. 166.

72'nin çok altında kalmasıdır. Bu zorluk, alt kollarıyla birlikte fırkaları 72'ye tamamlama gayretiyle çözülmeye çalışılmıştır. Tabii ki bu durum, sunî firka ayrımlarına, yeni fırkalar üretilmesine sebep olmuştur.

Her yazar kendi çağına kadar ortaya çıkan fırkaları 73'e ayırmakta, daha sonra gelen yazar, öncekiyle arasındaki zaman diliminde ortaya çıkan yeni fırkaları zikretmek için öncekinin saydığı bazı fırkaları ortadan kaldırmak veya birbiri içinde ele almak durumunda kalmaktadır.³³ Mesela, Bağdâdî, kendi zamanında, Re'y şehrinde Neccâriyye'nin 10'dan fazla firka olduğunu, ancak onların 3'e ircâ edilebileceğini söylemektedir.³⁴ Zira, aksi takdirde 73 sayısı aşılmış olacaktır.

Hadisteki 73 sayısını hakikat kabul eden makâlât yazarları, fırkaların sayısını 73'e tamamlamak için farklı tasnifler geliştirmişlerdir. Berbehârî (329/941), Âcurrî (360/970), İbn Batta (387/997) ve Sekseki (683/1284) gibi müellifler, firka-i nâciyenin dışındaki ana fırkaların 4'e, onların da kendi içinde 18 kola ayrıldığını söyleyerek, 4x18 formülüyle 72 sayısına ulaşmışlardır.³⁵ Bunun dışında, Ebu Mutî' en-Nesefî (318/930) ve İbnü'l-Cevzî (597/1200) gibi müellifler ile daha ziyade Hanefî kimliği ile ön plana çıkmış Keşşî (V/XI. yy), Irakî (VI/XII. yy), İbn Kemâl Paşazâde (940/1534), Birgivî (981/1573) gibi bazı yazarlar da firka-i nâciye dışındaki ana fırkaları altıya, onları da kendi içinde 12'ye ayırarak 72 sayısına 6x12 formülüyle ulaşmışlardır.³⁶ İsmâilî müellif Ebu Temmâm (IV/X. yy), firka-i nâciye olan *Ehl-i Bâtin*'in dışında tespit ettiği 11 fırkayı, 3 ana ihtilaf konusu altında 24'er kola ayırarak tasnif etmekte, 72 sayısına 3x24 formülüyle ulaşmaktadır. Bu tür kalıpları kullanmamakla birlikte 73 sayısına farklı şekilde ulaşan

³³ Câbirî, *age*, ss. 587-588.

³⁴ Bağdâdî, *el-Fark*, s. 25.

³⁵ Çoğunlukla Hanbelî müelliflerin tercih ettiği bu firka tasnifine göre, firka-i nâciye olan Ashabu'l-Hadis dışında kalan helak olacak fırkalar Ravâfız-Havâric-Kaderiyye-Mürce şeklinde 4 ana fırkadan oluşmaktadır ve bunların her biri 18 kola ayrılmaktadır. Genelde bu alt kollar müelliflerce zikredilmez. Bu tasnif, Âcurrî tarafından Yusuf b. Esbat'a (192/807) dayandırılmıştır (Âcurrî, Ebu Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh el-Bagdâdî, *eş-Şeria*, (thk. Muhammed Hâmid el-Fakıy), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983, s. 15). Watt, tasnifin Abdullâh b. Mübarek'e (181/797) isnad edildiğini belirtirken (Watt, *The Formative Period*, s. 58); Lewinstein, Yusuf b. Esbat, Abdullâh b. Mübarek ve Ebu Hâtim Muhammed b. İdris er-Râzî'yi (277/890) adres olarak gösterir (Lewinstein, Keith, "Notes on Eastern Hanafite Heresiography", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 114, issue 4 (Oct.-Dec. 1994), s. 584, 9 nolu dipnot).

³⁶ Birgivî, 6x12 şeklindeki firka tasnifini Ebu Hanife'ye dayandırmaktadır. bkz. Birgivî, Muhammed b. Pir Ali, *Tuhfetü'l-müsterşidin fî beyâni mezâhibi fırakı'l-müslimîn*, (nşr. Avni İlhan), *DEİFD*, VI (1989), s. 200.

yazarlar da vardır. Mesela, Malatî (377/987), fırkaları Zenâdika (5), Cehmiyye (8), Kaderiyye (7), Mürcie (12), Râfıza (15) ve Harûriyye (25) şeklinde ele almak suretiyle 72'yi bulmaktadır. Münâvî (1031/1622), 73 fırka hadisiyle ilgili yaptığı açıklamada, fırkaların tasnifi hususunda 6x12 şeklindeki tasnif ile Ravâfız (20), Havâric (20), Kaderiyye (20), Mürcie (7), Neccâriyye (1), Dırâriyye (1), Cehmiyye (1), Kerrâmiyye (3) tarzındaki tasnifin de yapıldığını söylemektedir.³⁷

73 Fırka hadisini zikrederek fırkaların sayısının hadisteki 73 rakamına ulaşacağını beyân eden ilk müellif *-tespit edebildiğimiz kadarıyla-* Nâşî el-Ekber (293/906)'dir.³⁸

b- Rivayetteki 73 Sayısını Mecaz Kabul Edenler

Bazı müellifler, hadiste geçen 73 sayısının hakikat ifade etmediği ve Arap dilinde 7, 70, 700 sayıları hakkında câri olduğu üzere, kesretten kinâye olduğunu söylemektedir. İbnü'l-Cevzî eserinde, bazı âlimlere isnad ettiği 6x12 şeklindeki fırka tasnifini kendisi de tercih etmekle birlikte, ana fırkaların ayrıldıkları kolların sayıları ile bu kolların tümünün görüşlerinin ihâta olunamayacak kadar çok olduğunu söylemektedir.³⁹

Bu konuda görüşlerinden bahsedilmesi gereken bir başka makâlât yazarı da, Fahreddin Râzî (606/1210)'dir. Râzî, *İ'tikâdâtü fırakâ'l-müslimîn ve'l-müşrikîn* adlı eserinde fırkaların tasnifini yaptıktan sonra bir soru-cevap kurgusuyla yetmiş üç fırka hadisiyle ilgili görüşünü şöyle serdedir:

“Sual: ‘Saydığım bu tâifeler yetmiş üçten fazladır. Halbuki Resûlullah daha fazla olacağını haber vermemiştir, o halde bu hadisi ne şekilde anlamak gerekir?’ denirse, buna verilecek cevap: “Burada Hz. Peygamber’in kastı büyük fırkaların anılması olabilir. Nitekim, bizim saydığımız fırkalar büyük fırkalar da değildir” şeklinde olur.

³⁷ Münâvî, Muhammed Abdurrauf, *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-câmi'i's-sağîr*, Dâru'l-Ma'rifet, I-VI, 2. bsk., Beyrut 1391/1972, II/20.

³⁸ Nâşî el-Ekber, *Mesâilu'l-imâme ve muktetafât mine'l-kitâbi'l-evsat fi'l-makâlât*, (nşr. Josef van Ess), Franz Steiner Verlag, Beyrut 1971, s. 20. Wilfred Madelung, *Mesâilu'l-imâme* unvanıyla anılan *Usûlu'n-nihal* adlı eserin, Ca'fer b. Harb'in (236/850) *Kitâbu'l-Usûl*'ü olduğunu iddia ederek, metinden hareketle bu iddiasını temellendirecek bazı deliller getirir. (Madelung, Wilfred, “Frühe Mu'tazilitische Häresiographie: das Kitab al-Usul des Ğa'far b. Harb”, *Der Islam*, LVII, 1980, ss. 220-236). Eserin müellifi kim olursa olsun, eser tam haliyle elimize ulaşmadığı için 73 rakamına ne şekilde ulaştığı tespit edilememektedir.

³⁹ İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddin Ebu'l-Ferec, *Telbîsu İblîs*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 2 bsk., Beyrut 1413/1992, s. 19.

Ayrıca O, onların daha az olmayacak şekilde yetmiş üç fırka olacağını haber vermiştir. Daha fazla olmasının (hadisin anlamına) bir zararı yoktur. Kaldı ki, bu özet eser de meşhur firkalardan pek çoğunu zikretmediği halde (73 sayısını aşmışken) nasıl böyle olmasın? Şayet onları ayrıntılı olarak zikretseydik, saydıklarımızdan kat kat fazlası olabilirdi. Haddizatında İmamiyye'nin yetmiş üç fırka olması gibi Râfîzî firkalarından herhangi bir tanesinde bile bu kadar fırka bulunabilir.⁴⁰

Görüldüğü üzere Râzî, yetmiş üç fırka konusunda iki yaklaşım sunuyor: İlki, hadisteki firkadan kastolunanın büyük firkalar olabileceğidir. Ancak bizzat Râzî, ana firkaları, -risalede zikretmediği Ehl-i Sünnet'i de dahil edersek- dokuz olarak saymaktadır. Diğer mezhepler tarihi kitaplarında da büyük firkaların adedinin on sayısını pek aşmadığı görülür. Böylece yetmiş üç sayısının büyük firkaları ifade edemeyeceği ortaya çıkmış olur. İkinci olarak Râzî, yetmiş üç sayısının alt sınır olabileceğini öne sürmektedir. Yani Hz. Peygamber, firkaların sayısının en az 73 olacağını, bundan az olamayacağını, ama fazla olabileceğini haber vermiştir. Ancak hadisin metninin gerçekten bu anlamı verip vermediği tartışmaya açıktır.

73 sayısı ile ilgili farklı bir anlayışa sahip olan Devvânî'ye (908/1502) göre, 73 sayısı ana firkalara hamledildiğinde bunların sayısının az oluşu, alt kollarına teşmil edildiğinde de fazla oluşu gibi bir düşünceye kapılmanın dayanağı ve gereği yoktur. 73 sayısı, firkalar arasındaki ihtilafı hususlara hamledilebilir veyahut da herhangi bir zamanda firkaların bu sayıya ulaşmış olduğu düşünülebilir.⁴¹

II- 73 Fırka Hadisini Sahih Görmeyenler

İbn Hazm (456/1064), kâfir hükmünün kime verileceği ile ilgili bir konuda bazı kişilerin itikatta muhalif görüşler serdedenlere de kâfir deneceğini söylediğini ve bunların dayanak olarak '*Kaderiyye ve Mürcie, bu ümmetin mecûsileridir*' ve '*Bu ümmet 70 küsur fırkaya ayrılacak, hepsi Cehennem'e girecek, biri Cennet'e girecektir*' şeklindeki hadisleri zikrettiklerini aktardıktan sonra, bu iki hadisin

⁴⁰ Râzî, Fahreddin, *İ'tikâdâtü fırakı'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, (thk. Muhammed Mu'tasım Billah el-Bağdâdî), Dârü'l- Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1986, ss. 101-102.

⁴¹ Devvânî, Ebu Abdillâh Celâlüddin Muhammed b. Es'ad, *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye (Celâl)*, Saîd Efendi Matbaası, İstanbul 1291, ss. 8-9.

isnad bakımından sahih olmadığı, böyle olunca da, haber-i vâhidi delil kabul edenler için bile hüccet olamayacağını söylemektedir.⁴² Nitekim İbn Hazm da İslâm mezhepleri tarihiyle ilgili önemli bilgi ve değerlendirmelerinin bulunduğu *el-Fasl* adlı eserinde, fırkaları 73 sayısına göre tasnif etme şeklinde bir yola başvurmamıştır.

Meşhur hadis münekkidi İbnü'l-Vezîr el-Yemânî (840/1436) de, 'Ümmetim 70 küsur fırkaya ayrılacaktır. Tek bir fırka hariç, onların hepsi Cehennem'dedir' şeklindeki rivayetin senedinde bir *nâsibîn*⁴³ bulunmasından dolayı sahih olmadığını; İbn Mâce'nin rivayetinde de sıhhat şartlarından herhangi birisi bulunmadığını, bu sebeple de Buhâri ve Müslim'in hadisi tahrir etmediklerini belirtir. Tirmizî'nin sahih olarak kabul ettiği rivayet şeklinde ise, 'tek bir fırka hariç, hepsi cehennemdedir' ilavesinin bulunmadığının altını çizer.⁴⁴ Ayrıca o, bunun fasid bir ilave olup sahih bir temeli olmadığını ve mühlidlerin hilelerinden biri olup olmadığından emin olunamayacağını, nitekim İbn Hazm'ın da rivayetteki bu ziyadeyi mevzu saydığını belirtir.⁴⁵

⁴² İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl fi'l-müel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, Dâru'l-Ma'rife, I-V (3 cilt halinde), Beyrut 1975, III/247-248.

⁴³ Nâsibi kavramı genel olarak Şiilerce, Allah ve Resûlü tarafından tayin edilen Hz. Ali'nin hilâfetini kabul etmeyip onun yerine hevâlarıyla kendilerine halife *nasbeden* (bkz. Râzî, Ebü Hâtim, *Zîne*, ss. 256-257) veya Hz. Ali'ye düşmanlık *nasbeden* (İbn Manzûr, *Lisânu'l-'arab*, Dâru Sâdır, I-XV, 3. bsk., Beyrut 1414/1994, I/762; Meşkûr, Muhammed Cevâd, *Mevsûatü'l-fırakü'l-İslâmiyye*, (Arapçaya çev. Ali Haşim), Mecmeu'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, Beyrut 1415/1995, s. 513; el-Emin, Şerif Yahyâ, *Mu'cemu'l-fırakü'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Advâ', Beyrut 1406/1986, s. 243) anlamında zaman zaman Şia dışındaki tüm itikâdî grupları kuşatacak biçimde genişletilirken, ekseriyetle Hz. Ali düşmanlığı yapan kişiler için kullanılmıştır. Nitekim buradaki anlamı da budur. Zira bahsi geçen Ebu Dâvûd'daki rivayetin (Ebu Dâvûd, Sünne 1) senedindeki Ezher b. Abdillâh'ın Hz. Ali'ye dil uzatan bir *nâsibi* olduğu söylenmiştir (Zehebî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Osman, *Mizânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), Dâru'l-Ma'rife, I-IV, Beyrut 1382/1963, I/173).

⁴⁴ İbnü'l-Vezîr, Muhammed b. İbrahim el-Yemânî, *el-Avâsım ve'l-kavâsım fi'z-zebbi an sünneti Ebi'l-Kâsım*, (thk. Şuayb el-Arnaût), Müessesetü'r-Risâle, 2. bsk., Beyrut 1412/1992, III/170.

⁴⁵ İbnü'l-Vezîr, *age*, I/186, III/172. İbnü'l-Vezîr, İbn Hazm'ın, 'tek bir fırka hariç, hepsi Cehennemdedir' şeklinde ilavesi olan hadislerin sahih olmadığı görüşünde olduğu kanaatindedir. Ancak İbn Hazm'ın ifadelerinde bu konudaki rivayetlerin hepsini mi yoksa sadece İbnü'l-Vezîr'in işaret ettiği ilâvesi bulunan rivâyetleri mi isnad yönünden sağlam bulmadığı ve dolayısıyla delil olarak kullanılamayacağını söylediği net değildir. Zira o, eserinde hadisi isnad zinciri vermeden ve metnini de sadece mefhum olarak zikretmiştir. Krş. İbn Hazm, *el-Fasl*, III/247-8. Mevlüt Özler, siyak ve sibakına bakıldığında ve ifadeler bir bütünlük içinde değerlendirildiğinde İbn Hazm'ın bu konudaki tüm rivayetleri kastettiğinin anlaşıldığı görüşündedir. (Özler, *age*, s. 32).

III- 73 Fırka Hadisini Dikkate Almayanlar

Bazı makâlât yazarları, 73 fırka hadisinden hiç bahsetmemekte ve fırka tasnifinde 73 sayısına ulaşma gayreti de göstermemektedir. Bunların başında Eş'arî (324/936) gelmektedir. Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*'de 73 fırka ile ilgili hadislere dair olumlu veya olumsuz bir yorum yapmamakta, bu hadisten hiç bahsetmemektedir. O, firkaları 10'a ayırır; tâli kollarıyla birlikte zikrettiği firkaların sayısı 73'ü fazlasıyla aşmaktadır.⁴⁶ Buradan hareketle Eş'arî'nin 73 fırka hadisinden haberdar olmadığı varsayılabilir. Diğer taraftan, bu hadisin, Eş'arî'nin hürmet ettiği ve tâbî olduğunu ilân ettiği⁴⁷ Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde geçiyor⁴⁸ olması ve Hanbelîler'in Bağdad'da en etkin olduğu devirlerde, Eş'arî'nin burada yaşaması gibi sebeplere binâen, Eş'arî'nin bu hadisi duymuş olabileceği, ancak onu sahih veya bağlayıcı olarak görmediği veyahut da mezheplerle ilgili anlatımlarda belirleyici bir bilgi kaynağı olarak kabul etmediği düşünülebilir.

Meşhur Zeydî müellif Neşvânü'l-Himyerî (573/1178) de dinler ve mezhepler hakkında önemli bilgileri ihtiva eden ve özellikle İslâm mezhepleri konusunda Ebu'l-Kâsım el-Ka'bi'den faydalandığı *el-Hûru'l-în* adlı eserinde 73 fırka hadisinden söz etmemekte ve fırka tasnifinde 73 sayısını gözetmemektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

73 fırka hadisi, hiç şüphesiz, hem makâlât türü eserlerin biçim ve muhtevasını, hem de bu eserlerin yazarlarının zihniyetini şekillendirici bir etkiye sahip olmuştur. Özellikle IV/X. asır ve sonrasında, itikâdî firkaları tasnif etmeye girişen müellifler, çok azı hariç, bu hadise kayıtsız kalamamış, hatta çoğunluğu bu hadisi, tasniflerine biçim veren bir mihenk taşı olarak kabul etmiştir. Böylece makâlât eserleri, İslâm ümmeti içerisinde bilfiil varolan itikâdî görüş ve oluşumları tespit etmek yerine, 73 firkayı tek tek sıralayan ve bunlardan biri dışında -ki o, tartışmasız müellifin müntesibi olduğu mezheptir- diğerlerinin doğru yoldan ne kadar uzakta olduğunu gösterme amacıyla yazılan eserler haline gelmiştir.

73 firkayı tespit etme çabası, bu firkaların gerçekten var olup olmadığı araştırmasının önüne geçmiş ve müellifi, 73 sayısını

⁴⁶ krş. Eş'arî, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*.

⁴⁷ Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, Medine 1975, s. 8.

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, el-Mektebetü'l-İslâmi, I-VI, Beyrut, tsz., II/332, III/120, 145, IV/202.

tutturabilmek için hayali mezhepler üretme, çeşitli kelâmî tartışmalardaki görüş farklılıklarını başlı başına birer mezhep olarak görme gibi zorlama faaliyetlere sürüklemiştir. Ayrıca tek bir fırkanın kurtuluşa erip diğerlerinin cehennemlik olduğunu bildiren bu hadisten hareketle geliştirilen anlayış, müellifin kendi mezhebini hakikatin tam merkezinde görerek yüceltmesine, diğer fırkaları da küçük görmesine ve dışlamasına sebep olmuştur. Bu perspektife göre, diğer mezhepler İslâm düşüncesinin zenginlikleri ve İslâm'ın düşünce özgürlüğüne verdiği önemin tezahürleri değil, gerçek İslâm düşüncesinin dışında kalan sapkın oluşumlardır. Bunun yanında cennetlik veya cehennemlik olmak, dinin her bir ferde yüklediği sorumlulukların yerine getirilip getirilmemesiyle alakalı bir durum olacağı yerde, birtakım spekülâtif mahiyetteki kelâmî tartışmalar neticesinde oluşmuş fırkalara indirgenmekte ve yalnızca bir mezhebe müntesip olup olmamaya ölçülür hale gelmektedir. Müellifin kurtuluşa eren fırka olarak belirlediği mezhebin müntesipleri, bu intisapları sebebiyle kurtuluşa ererken; diğer 72 bid'at fırka müntesipleri, her ne kadar dinî sorumluluklarını yerine getirseler de, yine bu intisapları sebebiyle cehennemlik olmaktadır. Böylece kendi mezhebi dışındaki mezhep müntesiplerinin dindar ve salih bir mümin olabileceği tasavvur edilememektedir. Kişi, hissiyatı ve davranışlarıyla değil, yalnızca tabi olduğu görüşlere göre değer kazanmaktadır. Bütün bunların yanında, insan bu hadis ölçüğünde geliştirdiği bir takım izahlarla, kimin Cennetlik, kimin cehennemlik olacağına dair hüküm verme yetkisini kendinde görmektedir.

Sonuç olarak, 73 fırka hadisi, İslâm ümmeti içerisinde ortaya çıkan itikâdî oluşumların tespit ve tayininde uygun bir mihenk olmasa gerektir. Bunun yerine itikâdî mezhepleri tespit ve tasnif etmeyi amaçlayan bir araştırmacı, gözlem, tecrübe ve araştırmaları neticesinde ulaştığı verileri muhakemesiyle işleyerek vakıaya mutabık, izah edilebilir ve kendi içinde tutarlı tespitler ortaya koymalıdır.